

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

№13
(18898)

2017 чылдың
февраль 7
вторник

Хүннүн үнери — 08:12
Ажары — 17:17
Хүн дурту — 09:05

Садар өртээ хостуг (12+)

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

"Аныяк өг-бүлөгө —
ыштаг"
ийиги
өлчөгдө
өг-бүлө 3

Февраль 8 —
Россияның эртем
уну
ЭРТЕМ ЧОКТА,
ЭРТЕМ
БАЗА ДҮН" 4

Фоторепортаж
ОНКУРСТУН
ҮННЭЛДЕРИН
НДҮРГЕН 5

ЧАРАШ
ЫРЛАР
ЧАЯАКЧЫЗЫ 6

"ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ" — ҮШКҮ ТОМ

Февраль 3-те, Тыва үндезин культу-
тура төвүгө, Россияның Эртем хүнүн
таварыштыр «Тываның төөгүзүнүн»
3-кү томунун чырыкче үнгенин демдег-
лээн. Ук байырлалга ТР-ниң Чазааның
Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-
Хуурак, Национал музейниң директо-
ру, 3-кү томнун тургузукчуларының
удуртукчузу К.А. Бичелдей, Тываның
гуманитарлыг болгаш социал-эконо-
миктиг шинчилелдер институтунун
эртемденнери, билдингир күрүнө
ажылдакчызы Г.Ч. Ширшин, ТКУ-нун
төөгү факультединин студентилери
болгаш башкылары киришкеннер.

Тыва үндезин культура төвүнүн концерт
залының сценазында столда «Тываның тө-
өгүзүнүн» 3 томун ак кадактар-биле ыдыктап,
делгээн.

Байырлал «Тыва» ансамблиниң арти-
стеринин игил, бызаанчыга күүселделери-
биле эгелээн. ТР-ниң Чазааның Даргазының
оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак 2017 чылдың
эгезинде, Эртем хүнүн база кел чыдар Ша-
гаа байырлалын таварыштыр, «Тываның
төөгүзүнүн» 3-кү томунун чырыкче үнгени
— төөгүлүг болуушкун дээрзин онзалап
демдегеп, чыылганнарга байыр чедиргеш,
тыва эртемниң сайзыралына моон-даа
соңгаар чедиишкиннерни күзээн. Тываның
гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг
шинчилелдер институтунун директору
М.М-Б. Харунова хүндүлүг аалчыга Тываның
төөгүзүнүн чырыкче үнген 3-кү томун белек-
ке берген.

Дараазында сөстү «Тываның төөгүзүнүн»
1-ги болгаш 2-ги томнарын чаартып белет-
кээн эртемденнеринин удуртукчузу, төөгү
эртемнеринин кандидаты В.Д. Март-оолга
берген. Ол 3-кү томнун чырыкче үнгени-
биле байыр чедиргеш, оон мурнунда 1-ги,
2-ги томнарда төөгү материалдарын чыып
тургузушкан эртемденнеринин аттарын адап,
(оларның чамдыктары амгы үеде бистиң
аравыста чок) сактыышкынны кылган.
«Тыва» ансамблиниң артистери «Күлтегин»
деп ырыны бараалгаткан.

Оон соонда 2-ги, 3-кү томнарның кол
редактору, төөгү эртемнеринин доктору,
Россияның Эртемнер академиязының кежи-
гүн-корреспондентизи Владимир Ламинин
Москвадан видео-байыр чедиришкинин
көргүскен. Владимир Александрович бодунун
ажылчын кабинетинде Тываның күрүнө
тугун хере азып алган 3-кү томнун чырыкче
үнгенин өөрүп, чоргаар чугаалап орду...

Хүндүлүг эртемденниң байыр чедириш-
кининин соонда башкарыкчы «Тываның
төөгүзүнүн» 3-кү томун белеткеп тургузуш-
кан бөлүк эртемденнерге сөстү берип эге-
леди. Бир дугаарында 3-кү томнун автору,
төөгү эртемнеринин доктору, Россияның
Эртемнер академиязының Востоковедение
институтунун эртем ажылдакчызы Зоя
Анайбан сөс алган. Оон дараазында 3-кү
томну белеткээн эртемденнеринин удуртук-
чузу, филология эртемнеринин доктору,
Тываның Улусчу ужурлар академиязының
Президентизи, Национал музейниң дирек-
тору Каадыр-оол Бичелдей болгаш 3-кү
томда чамдык эгелерниң авторлары —
Тываның күрүнө университетинин ректору,
философия эртемнеринин доктору О.М.
Хомушку; 3-кү томнун редактору, төөгү
эртемнеринин доктору Н.М. Моллеров;
педагогика эртемнеринин доктору, профес-
сор Х.Д-Н. Ооржак; төөгү эртемнеринин

кандидаты А.К. Канзай болгаш өскелер-даа
(оларның аттарын шуптузун маңаа чыскаап
бижири берге) өөрүшкүзүн илередип,
залда олурган аныяк эртем ажылдакчыла-
рына база төөгү факультединин студен-
тилеринге келир үеде чырыкче үнер 4-кү
томнун авторлары силер боор силер деп,
чагыг сөзүн бергеннер.

Тываның гуманитарлыг болгаш социал-
экономиктиг шинчилелдер институтунун
директору М.М-Б. Харунова хүндүлүг аалчы-
ларга, эртемденнерге, «Тыва» ансамблиниң
артистеринге база байырлалды организас-
тап эрттиреринге улуг үлүг-хуузу кириген
Тыва үндезин культура төвүнүн коллек-
тивинге, «Шын» солунунун редакциязына
чырыкче үнген «Тываның төөгүзүнүн» 3-кү
томун белекке берген.

«Тываның төөгүзүнүн» 3-кү томунда
бистиң регионнун совет үеде төөгүзү ки-
рип турар. Ол дээрге тыва чоннун болгаш
Россияның хөй националдыг улустарының
чурттап эрткени база бир онзагай төөгүлүг
үе. Ол чаа үе-чаада бистиң регионга кол
болуушкун — Тыва Арат Республиканы
1944 чылдың октябрьда ССРЭ-ниң болгаш
РСФСР-ниң составына хүлээп алганы. Оон
соонда дораан-на Тываның бүгү ниитилел-
политиктиг системазына, РСФСР-ниң чаа
совет автономнуг облазына чаартылгалар
эгелээн. Тыва Арат Республиканың эрге-
чагырга органнарын совет эрге-чагырга ор-
ганнары кылдыр, а Тыва Улусчу-республика
партиязын СЭКП-ниң Тыва область органи-
зациязы кылдыр эде тургускан. Оон мурну-
да ТАР-ның экономиказы кыска хуусаалыг,
бир чылдың планнаашкыны-биле сайзырап
турган болза, ССРЭ-ге каттышканының
соонда совет экономиканың чарылбас ке-
зээ бооп, беш чыл планнаашкыннары-биле
деңге хөгжүп эгелээн.

(Уланчызы 2-ги арында) ➔

Хүннүн медээлери

ПРЕЗИДЕНТ УЧИЛИЩЕЗИНГЕ
ШИЛИЛГЕ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кызылда Президентиниң кадет училищезинче кирип шыдаар уруглар, оолдарны бүдүн республика иштинден шилиирин негээн.

«Кызылда Президентиниң кадет училищезинче дузалажып кээр кижизи чок өскүстерни база көдээ черлерде хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерден оолдарны хүлээп алырын негеп турган-даа, ам-даа негээр-даа мен – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда бижээн. – Ол сорулга-биле келир чайын дужаап кирериниң шылгалдаларына белеткээр тускай курстарже оолдарның баш бурунгаар шилилгезин бүгү Тыва иштинде чорудуп турар бис. Шуптузунга шылгалдаларны эртер арганы бээр, а оларның эң-не тергилнери кирип алыры чугаажок. Ынчалза-даа кирип шыдавайн барган оолдарга-даа тускай курстар улуг школа болуп, келир үеже путевка апаары билдингир. Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының, харагалзал болгаш ажаалда-тежээлде органнарының баазаларына даянып, муниципалдыг тургузугларның, өөрөдилге албан черлериниң удуртукчуларының база назы чет-пээннер херектериниң талазы-биле комиссияларның киржилгези-биле даңзыны тургузарын негеп тур мен. Ол ажылга кижилер бүрүзүнүң харысалгалыг болуру чугула! 2017 чылда кадет училищезиниң

5-ки клазынга өөренири-биле 44 оол, 8-ки классче – 20 уруг дужаап кирер ужурлуг».

Оолдар, уругларның өөренип турар чериниң аайы-биле бирги эмчи хыналдазын эртер. Шинчилге үезинде оларның күш-шыдал белеткелин хынаар: 60 база 1000 метр хемчээлдерге маңнаары, турникке хараныры. Ооң соонда оолдар, уруглар орус дылга, санга, даштыкы дылга баштайгы хыналда ажылдарын кылыр. Ооң-биле чергелештир специалистер оларның психологтуг байдалын шинчилээр, өг-бүлезиниң социал арга-шинээн хынаар.

ТР-ниң Өөрөдилге болгаш эртем яамызы мөөрейге киржир кордакчыларны белеткээриниң талазы-биле методиктиг дузаны өөрөдилге организацияларына көргүзүп турар. Бо чылдың июнь 1-ге чедир училищеже кирериниң шупту документтерин дужаар. Ханы белеткел үезинде кордакчылар шенелде шылгалдаларны база эртер, ол ышкаш оларга чайгы лагериниң бирги сезонунда дыштанылгазын организаастаарын планнап турар.

Эргежок чугула таварылгада тус черниң эрге-чагыргалары кордакчыларга – өскүстерге, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан оолдарга, хөй ажы-төлдүг, эвээш орулгалыг база амыдыралдың берге байдалына таварышкан өг-бүлелерден оолдар, уругларга саң-хөө дузаны болгаш социал деткимчени көргүзөр ужурлуг.

СЕРЕМЧИЛЕЛДИ ДЫҢЗЫДАР

Тыва Республиканың Чазааның онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының, өрттүн айыыл чок чоруун ханды-рарының талазы-биле комиссиязының хуралы болган.

Хуралга сайыттар, оларның оралакчылары, а ол ышкаш республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчулары киришкен. Олар 2017 чылда өрт айылынга болгаш үер-чайыкка удур белеткелди чугаалашканнар.

Өрт айылының үнүп келир үезиниң мурнунда, март 30-ге чедир, суг сордурар бүгү херекселдерни чогумчалыг белеткээрин, электри энергиязын өжүрүпкен таварылгада чырык алыр курлавырларны баш удур тодарадырын бүгү яамаларга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарынга сүмелзэн. Хемнер уннарның, суг алыр черлерге чапдар кылырының талазы-биле ажылды организаастаар.

Үер-чайыкка удур белеткенири-

биле апрель 25-ке чедир:

- доштун кылынын хемчээрин болгаш Енисей хемде сугнуң деңгелин тодарадырын организаастаар;

- Бии-Хемниң болгаш Каа-Хемниң суг уннарның үер-чайыкка удур хемчеглерни алырын организаастаар болгаш ол ажылдың түңнелиниң дугайында медээни кириер;

- 2017 чылда Тыва Республикага үер-чайыктың кандыг болурун баш удур тодарадкан санаашкынын кылыр;

- хенертен изээш, үер-чайык айылы диргелип келген таварылгада дүн-хүн чок дежурныйлаашкынын сугла чогуунга чорудар;

- республиканың хемнеринге дош тырлыр черлерни илередир.

Онза байдал тургустунуп келген таварылгада «101», «112» телефоннарже, Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ албанынче — 3-16-16 дугаарже долгаар.

ТР-ниң Чазааның парлагга албаны.

ЭРТЕМЧЕ «АЖЫК ЭЖИКТЕР»

Февраль 3-те Национал музейге дээди болгаш ортумак өөрөдилге черлериниң студентилеринге база школачыларга ТГТШИ-ниң эртемденнери Россияның эртем хүнүнге тураскааткан «ажык эжиктер» хүнүн эрттирген.

Аңаа эртемденнер лекциялары, викториналары, оюннарны база экспозициялар көрүлделерин организаастаан. Эртемге сонургалдыг элээдилерге болгаш аныктарга «Тыва аялгага чүү дээш чоргаарланып болурул?», «Тыва – аржааннар чуртту», «Тываның эрги езулалдыгы – эрги орус культураның эдилекчилери» дээш оон-даа өске эртемге хамааржыр лекцияларны номчаан. Ол ышкаш

студентилер болгаш школачылар сонургалдарының аайы-биле аңгы-аңгы (археология, экология, литература, аас чогаалы, этнография, тыва дыл, орус дыл, экономика, этнопедагогика, Тываның географиязы дээш оон-даа өске) залдарга эртемденнерниң лекцияларын дыйнааннар. Музейниң хуралдаар залына төөгү эртемнериниң кандидаты Валерия Кан студентилер болгаш школачыларга кандидат биле докторнун, доцент биле профессорнун ылгалы, Тывада чеже эртем албан черлери барыл, диссертация деп чүл, Тывада чеже эртемден барыл дээш ышкаш эртем дугайында билиглерни таныштырган.

Бистиң корр.

"ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ" —
ҮШКҮ ТОМ

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында)

Төөгүлүг ол үениң шапкын темпилиг, улуг өскерилгелери Тываның С.К. Тока, А.М. Чимба, Х.А. Анчима, Б.-К.Ш. Долчаңмаа, В.Г. Иванова, Т.Ч. Норбу, К.С. Шойгу, М.К. Мендуме, Ч.-Д.Б. Ондар, В.Е. Серяков дээн чижектиг күрүне удуртукчуларының база ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларына алдаржып чораан А.Д. Ховалыгның (суд), Б.К. Будугечиеваның (саң-хөө), С.А. Серекейниң, К.Б. Бал-

К.А. Бичелдей.

чий-оолдун, Н.В. Сизыхтың, В.А. Верещагинаның, А.И. Канунникованың (кадык-камгалал), Л.Б. Чадамбаның, Н.А. Сердобованың, Ю.Л. Аранчыны, Ш.Ч. Саттың, М.Х. Маңнай-оолдун (эртем) аттары-биле сырый холбаалыг.

Литература болгаш уран чүүл талазы-биле чедиишкилер С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, С.В. Козлова, Н.С. Красная, Р.Д. Кенденбиль, А.Б. Чыргал-оол, В.Б. Оскал-оол, В.Ш. Көк-оол, С.К. Ланзы, Ч.Х.-С. Монгуш, М.М. Мунзук, К.Н. Мунзук, С.Л. Оюн оларның аттары-биле харылзаалыг. Ол үеде Тывага Совет Эвилелиниң Маадырлары 9, Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары 19, РСФСР-ниң Күрүне шаңналының 8 лауреаттары ажылдап, чурттап чорааннар. Тыва АССР бедик

Г.Ч. Ширшин, М.М.-Б. Харунова.

Күрүне шаңналдары — Ленин (1964) база Улустарның найыралы (1972) орденнер-биле шаңнаткан. Тыва Республиканың «XX векте Тываның ат-алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда (Кызыл, 2004) совет үеде күрүне ажылдакчылары болгаш улус ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларының күш-ажылдың маадырлары кирген.

47 чылдар иштинде Тыва совет үеде чурттаан. Ол үени «Тываның төөгүзүнүң» 2 этапка (чадага) 3-кү томунда чарган. Биргизинге — Тыва Авто-

О.М. Хомушкун.

В.Д. Март.

номнуг областтың (17 дургузунда) үези, а ийиги — Тыва Автономнуг Республика үези.

«Төөгү билбес — төв төрөл билбес — түрээр тыва үлегер домак баргай. «Тываның төөгүзү ужур-дузанының дугайы тайылбыр херек чок боо, ооң чүгүле тыва дылче очу дарый негеттинип турар.

Светлана ООРТ
Владимир ЧАДАМБА
тырттырган чурук

Культура амыдыралы

«ЧЕЛЭЭШ БИЛЕ ИДЕГЕЛ» БАЙ-ТАЙГАДА

Шагаа бүдүүзүнде Национал хөгжүм-шии театрының шиилерин Тываның ыраккы кожууннарының чурттакчылары көөр аргалыг болган. Кыштың чыккылама соок хүнеринде Бай-Тайга кожуунга театрың артистери — Александр Салчак, Анна Ширин-оол, Аржаана биле Уран-оол Стал-оолдар база Айзана Чылбак-оол олар гастрольдап четкеннер. Оларның гастроль чедери берге, ырак Кара-Хөлдөн эгелзэн. Алексей Ооржактың «Челээш биле Идегел» деп музыкалыг драманы кара-хөлчүлөр улуг сонургал-биле көргөннер. Оларга театр артистериң аалдап келгени өөрүнчүг, ховар белек болган.

Дараазында хүн артистери Кызыл-Даг уткуп алган. Шииниң кол ролун ойнап турар Александр Салчакка кызыл-дагжылар-биле ужу-

ражылга дүвүрелди оттурган. Чүге дизе ында Культура одаан ооң ады-биле адаан болгай. Бай-Тал суурга база артистериң чылыг-чымчак уткуп-хүлээп алган. Тээлиге шиизин көргүскен соонда, артистериң культураның активчилери-биле ужуражылганы эрттирген. Бай-Тайга кожууннун администрациязының баштыңы артистерге өөрүп четтиришкн бижикитерин болгаш РФКП-ниң медальдарын тывыскан. Агаар-бойдустун таарымча чогу-даа, ырак-узак оруктар-даа дивейн, артистериң гастрольдары администратор Майя Жамцтың удуртулгазы-биле эки организаастыг эрткен. Бай-Тайга кожуунга шиини 850 көрүкчү көргөн. Февраль 6-дан 9-ка чедир «Челээш биле Идегелди» Сүт-Хөлдүн чурттакчы чону көөр аргалыг боор.

Эрзин кожууннун Бай Сарыг-Булуң, Мөрен база зин суурларга Ляна Өндүр Саяна биле Олег Саттар Алдынай Алдын-Херел Елена Ооржактың, Айдыс, жайның киржилгези-биле меге, алды арга» деп комедияны 206 кижилер көргөн.

Февраль 6-дан 8-ке чедир шиини тожулар көрүп эгелзэ «Ойна» алдын тывыжы бергени «Урал» вездеход биле ыраккы Кунгуртууга бичедерлер.

Тываның ыраккы булуң-булуң чурттакчыларынага тыва уран чүүлүн таныштырып турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа тус чер чагырыкчылары, путаттар, башкылар болгон школар директорларынага үлегерин көргүзөр турар театрың артистериңиниң шиини көрүп келбээни хомудуңуң.

Алдынай С.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг»
ИЙИГИ ЭЭЛЧЕГДЕ
80 ӨГ-БҮЛЕ

Хурал үезинде.

Эрткен чылын көдээде чурт-
тап чуртуур аныяк өг-бүлелерни
деткиир сорулгалыг эгелээн
«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг»
губернатор төлөвилелинин ийи
дугар ээлчээниң киржикчилери
шилиттинген. Эрткен неделяда
Чөди-Хөл кожуун бодунуң чаа
киржикчилерин чыып, тайыл-
быр хуралды кожунунуң чагыр-
тап черинге эрттирген.

Хуралга киржири-биле Тыва-
модээ ажыл-агый яамызынын
жылдакчызы Виталий Чаш-оол,
куун чагыргазының даргазының
түр күүседип турар Хе-
мел Уважа, сумулар чагырыкчылары,
модээ ажыл-агый эргелелинің ажил-
дакчылары, арга-дуржулгалы муңчу
архивчиннар, төлөвилелдин киржикчи-
лери чыылган.

Кожуун чагыргазының даргазының
үзүлгезин түр күүседип турар Хе-
Уважаның чугаазы-биле алырга,
Ажык өг-бүлөгө – кыштаг» губерна
төлевилелиниң ийиги чылында
Хөл кожуундан 4 киржикчини
март 31-де тодарадып, бадылап
атаннар. Түннелинде Элегестен Хе-
Саглай Иргиттер, Чал-Кежигден
Самил, Шеңне Оюннар, Хөлчүктөн
Срай, Снежана Бүрбүжүктөр, Ак-
балдан Алексей Манды, Айдана
Самбалдай оларның өг-бүлөлери
дугаар ээлчегниң киржикчилери
атаннар. Хөй чоннуң деткимче-
бүзүрелин чаалап алган бо
бүлөлөр боттарының талазындан
ыл-ышчизин, зрес-кежээзин чоорту
ыттай бээр боор дээрзинге кожуун
даргазының ажилдакчылары иде-
турар.

«Мойлуг киж и каас» деп тыва чон-
тунгунер чугаазында ханы утка-ла
Малчыннаары дээрге амыр звес
ла болгай. Малды чүгле кызы-
лай эрес-кежээ, эң-не шыдамык,
дасоруктуг кижилер өстүр азырап
даар. Ынчангаш төлөвилелдин
чигчизи болуру дээрге-ле аныак
боду бүгү назынында кылыр мер-
илин шилип алганы ол. Бо талазы-
ле бүгү-ле нарын айтырыгларны
биржикчилер эрткен чылын кир-
пигелзэн өг-бүлелерден өөренип
бүп, арга-дуржулганы алган дээрзи
дигир.

Эрткен чылын «Аныяк өг-бүлөгө – штаг» губернатор төлөвилелинин дазы-биле бүдүн республикадан 5 өг-бүлө кыштаг тудуп, өг-бүлө бүзү 200 баш хойну алган болза, а чылын 80 өг-бүлө киржир кылдыр өдүнгөн дээрзин Тываның көдээ ыл-агый яамызының организастыг ылдар килдизиниң консультагы Виталий Чаш-оол дыңнаткан. Шаландырыышкын айтырыының ырын, бергезинден киржикчилер ны кызырылган. Чеди-Хөл кожуун эрткен чылын 5 суурнуң чурт-кылары киржип эгелээн болза, а чылын Сайлыг суурнуң чурттактары киришпейн барган. База бир төскерлишжин – ук төлөвилелге чылын 35 харга чедир назылыг ыктар киржир эргелиг болган.

Эрткен чылын кижикчилерге
редэзшкннер тургускан байдал-
ны өөренип көргөш, дараазында
гелделерни кириген: кижикчиниң
ныларда болгаш суд приставында
чогу, кем-херек адаанче кирбейн
рааны, курунениң өске программа-
рындан акша деткимчеи албааны,
левилелди боттандыраарыга хе-
700 муң рубльдиң 10 хуузуз тып
ганы.

Телевигелди боттандыраырга
тен чылын бир өг-бүлеге-ле 1 млн.
4 муң рубль хереглеттинген. Ону
усу банкыдан чзэли дузазы-биле
шаландырган. Ооң 700 муң 200
ш төрүүр хой садарына, а ртканы
лтаар бажын, мал кажаазы туду-

рынга болгаш өске-даа чарыгдалдар-
же үнгөн. Чээли акшаны төлээрде, 56
хуузун республика бюджетинден, а
арткан 700 муң рубльди киржикчи 2
чыл эрткенде 200 баш хойну дараазын-
да киржикчилерге дамчытканы-биле
дуглаар ужурлуг. Амгы үеде шак бо
сан чурагайлар өскерилбээн, база-ла
ол хире акша чарыгдалы үндүрери
планнаттынып турар.

Тудуг аялдарыңга хамаарыштыр алырга, эрткен чылгы хуусаалар хевээр арткан. Чылдың бирги чартыында тудуг аялдары доозулган, а ийиги чартыының эгезинде мал дамчыдылгазы эгелээр уjurлуг. Мал дамчыдылгазының үезинде мал эмчи-зи, хүлээп ап турар болгаш хүлээдип берип турар кижиниң киржилгези албан. Чүге дизе арга-дуржулгазы эвээш аныяк малчыннарга соок үеде чаш хураганны камгалап алыры берге, ынчангаш март-апрель айларда төрүүр хойларны алыр уjurлуг. Киржикчилер тус черниң муңчу малчына-рындан хойларын садып алыр болгаш буттарының аалдарынче малды сүрүп, чүдүреринге улуг бергедээшкinner түрбас дээрзи билдингир.

Эрткен чылгы киржикчилерний негелде езугаар кылганы узуну 30 дооразы 9 метр хемчээлдиг кажалары 200 баш хойга улуг болган деп чон санап турар. Ынчангаш узуну 18 азы 21 метр хемчээлдиг кажаа тудар болза ажырбас деп арга-дуржулгалыг малчын Андрей Бады сүмөлзэн. А кажан мал көвүдөп, кажаага сыңмастап эгелээр, малчыннар боттары улгатырып алырлар.

Телевигилелдин чамдык киржикчилери кажааларын ортузундан өрээлдээш, чылыглап каапканындан хойлабыдып турган таварылгалар бар. Ол талазы-биле мал эмчилери дарый хемчээн ап, «кивермек» деп бытка удур вакцинаны салганнар. Ынчангаш мал кажаазын хөлүн эрттир чылыглаваска эки. Оон аңгыда бо кыжын улуг хар чагганындан чамдык хойларның буттары тастап база турар. Тастай берген малды 5 хире хонук одарже үндүрбейн, даваннарынга «салидол» чаап тургаш эмнел алганы дээрэ деп хоочун малчын чүгәалаан.

Тудуг ажылдарын саадатпазы-биле эрткен чылын белеткеп каан ыяштарны ажыглаарын өөренип көөрү чугула. Чүге дизе өл ыяш-биле туткан бажыңга баштайгы чылын кыштаары шык, соок дээрзин эрткен чылдың киржикчилери бадыткап чугаалааннар. Чеди-Хөл кожуун эрткен чылын ыяш талазы-биле бичии-даа бергедээшкинге таварышпаан, шупту киржикчилер үе-шаанда ыяжын белеткеп алганнар. Бо чылын база ыңдыг болур дээрзинге бүзүрөп турарлар.

«Бир эвес тудуг тударда, белен

ыяш хереглээр кожуннар бар болза, Хендерге суурда эрткен чылгы белеткеп каан ыяш бар, бистиң-биле дугуржуп ап болур» – деп, тус черниң чагырыкчызы Вадим Донгак дыңнаткан.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелинге киришкен аныяк өг-бүлө бурунгаар көрүштүгү, салган сорулгалыг болур ужурлуг. Эрткен чылгы киржикчилерниң аразындан муңчу малчын болур азы уксаалыг мал өстүрөр күзөлдиглер бар боорга, Тываның көдэс ажил-агый яамызы ол талазы-биле тускай программаны база тургузарын өөренип көрүп турар. Ынчангаш «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелдиң киржикчилери ажил-агыйын чүглө 200 баш малы-биле кысыгаарлавайын, муңчу малчын азы уксаалыг малды өстүрейн деп сорулганы мурнунга салыр болза эки.

Мал оолдаашкынының үези чоокушулап оорар болгаш, аныяк малчыннарның харысалгазы улгаткан. Бир дугаар оолдап турар хойларның төлүн канчаар камгалап алырыл дээрзинче кичээнгеин угландырар. Мал бажының эзери – ооң бир дугаар оолдаан төлдери камгалап алырындан дорт хамааржыр. 200 баш төрүүр хойдан, эң-не хөй дизе, 140-160 хураганны камгалап алыр ужурлуг. Ынчап кээрге, келир чылын 360 баш чедир эзер. Бир дугаар төрзэн хойнуң хураганын «сакман» арга-биле камгалап алыр болза, чидирги болбас дээрзин арга-дуржулгалыг малчыннар сүмелеп турар.

Ол ышкаш хуралга эрткен чылгы киржикчилерниң суг болгаш чырык хандырылгазының дугайында чугаа база болган. Суг болгаш чырык-биле хандыраарыга республика бюджетинден 30 млн. рубльди бо чылын аңгылаан. Чырык айтырын чоокку үеде шитпирлер эгелээр, а сугну, чер эрий бээр-ле, дарый кылыр дээрзин Виталий Чаш-оолдыңнаткан. Ынчангаш бо чылгы киржикчилер кыштаг тудар черин сугже чоок болгаш аргыжарыга бергедээшкин тургуспас девискээрлерден шилирин сүмөлзэн. Черле ынчаш, чер шилиирде, арга-дуржулгалыг улуг улус-биле эки сүмележи, ол-бо талазын өөренип көрүп тургаш, шилип алыры күзенчиг.

Час чоокшулап орар болгаш, бөрүлөр аш, оларның малче халдап, тудуп чип болур үези бо. Каш-даа малчын бөрүгө азы ооң изинге таварышканын дыңнаткан. Ынчангаш малчыннарны мал-маганын эки хайгаарап, харыысалгалыг болурун Тываның көдээ ажил-агый яамызы сагындырып турар.

Хурал үезинде ийи дугаар ээлчегниң киржикчилери арга-дуржулгалыг көдээ ишчилерден дыка хөй чаа чүүлдерни, сүмелерни дыңнап билип алганнар.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.
Авторнуң тырттырган чуруу.

ХӨЙ-НИИТИНИҢ БОДАЛЫН ДЫҢНАП...

Эрткен неделяда «Аныяк» немелде өөредилге төвүнге Кызыл хоорайнын девискээринде черниц аьыглалынга болгаш тудуг тударының чурумунга өскерлиишкиннер болгаш немелделер кириериниң дугайында хөй-ниити дыңнаашкыннары болган. Аңаа Кызыл хоорайның мэриязының, ТР-ниң чер болгаш өнчү-хөрөңги харылзааларының, тудуг болгаш чуртталга-коммунал аьыл-агый яамаларының, кадастр албанының аьылдакчылары, Дээди Хуралдың депутаттары, хуу сайгарлыкчылар дээш оондаа өскелер киришкен.

«Сөөлгү үеде хоорайның девискээрин-де чөпшээрел чокка боттары хуу чуртталга бажыңнарын тудар таварылгалар көвүдзэн. Бо чүүл хоорайның план езугаар сайзыраарыңа улуг бергедээшкиннерни таварыштырып турар. Хоорайга чурттап, аңаа ажы-төлүн өөредир кымга-даа күзенчиг болбайн канчаар. Ынчалза-даа хоорайның девискээрин кам-хайыра чокка ажыглап чер бажыңнар тудуп туруп бээр болзувусса, келир үеде кандыг хоорай болурул? Бо талазы-биле тайылбыр хуралдарны удаа-дараа чон аразыңа эрттирип, хоорайны амгы үеден эгелеп камгалаар болзувусса эки.

Ол дээрге Спутник, солагай болгаш оң талакы эрикте дачалар, Ипподром дээн хевир-лиг районнар-дыр. Ында туттунган чуртталга бажыңнары, хоорайның кандыг-даа санитарлыг дүрүмүңгө дүүшпейн турар. Бо девискээрлерниң школа, уруглар сады тудар ужурлуг черлеринде чуртталга бажыңнарын долдур тудупкан. Ынчап кээрге, уругларның өөренир черлери бажыңындан ырап чоруптарының чылдагааны ында» — деп, ТР-ниң чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының сайдыы Эрес Чудьдум тайыл-бырлаан.

Кызыл хоорайның девискээринде чурттап турар хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң чер алыр оочурунда амгы үеде 3 муң кижи бар. Ол талазы-биле байдалды өөренип көргөш, хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге Бии-Хем, Каа-Хем болгаш Кызыл кожууннарның девискээрлеринден черлер бээр кылдыр мэрия шиитпирлээн. Ол программаның дузазы-биле хоорай чогуунуң кожуун, суурлары база сайзыраар апаар.

Хоорайның сайзыралынга хуу сайгарлыкчыларның үлүү кол черни ээлеп турар болганда, олар база чер хуваалдазының негелделерин хойилу езугаар сагыр ужурлуг. Чижээ, хуу сайгарлыкчы киж и хоорай девискээринден чер алгаш, аңаа кандыг-бир тудуг тудар дээн болза, черниң 60 хуузунга бажыңны, а 40 хуузунга автомашина тургузар черни тудар, объектини чараштап, каастаар, чаагайжыдылга ажилдарын чорудар ужурлуг.

База бир чидиг айтырыгларның бирээзи – экологтуг байдал. Хоорайның экологтуг байдалы кайы хире дүвүренчиг дээрзин кижги бүрүзү билир. Хоорайны долгандыр чер бажыңнарның печкаларының ыжы чоннуң кадыынга эң-не багай салдарны чедирип турар. Чараш ыяштарны, чайгы үеде чечектерни чүгле төп кудумчуларда тарып турар. А кыдыг кудумчулар чаагайжыдылга чок артыпшаан. Ынчангаш хоорайның экологтуг сайзыралын база өөренип көөрүн киржикчилер сүмөлзэн.

Бо хүнде найысылалдың чурттакчы бүрүзүнде автомашина бар дээр болза, хөөредиг болбас. Хоорайның кудумчуларының тар кызаазы-биле машина-техниканың аргыжылгазы база нарын байдалда. Ынчангаш чурттакчы чоннуң аргыжылга системазын эде көрүп, хоорайның хөй-ниити черлеринге автомашина тургузар черлерни кылыры амгы үеде планнаттынып турар.

Олыкаш, Кызыл хоорайның төвүнө уруглар ойнады черлерни тургузары, школа, уруглар садтарының чанынга автомашина тургузар черлерни кылыры, хоорайда уругларның дыштаныр черлериниң эвэжи дээш оон-даа хөй айтыр-ларны киржикчилер көдүргөн. Ынчангаш хоорай девискээриниң планнаашкынынга хөй-ниитиниң бодалдары эң кол дээрзин чыыштың киржикчи-лери бадыйткан.

Сайсуу ХЕРТЕК.

«ЭРТЕМ ЧОКТА, ЭРТЕН БАЗА ДҮН»

Кандыг-даа күрүнениң сайзыралын ооң эртемниң, культуразының, чонунуң амыдырал деңнелинден тодарадып болур. Сөөлгү үөдө тергилдеп турар рационалдыг көрүш, бай-байлак чуртталгаже чүткүл, экономиктиг, технологтуг күштер чүгле хөреплекчи, хандырылга, материалдыг талаже уланган бооп турар. Ол бүгү сеткил-сагыштың болгаш мөзү-шынарның сандараашкынынче, культураның болгаш бойдустан хоозураашкынынче эккел чыдар. Ону болдурбазы-биле ук үзөл-көрүштү эде угаап-бодаар ужур-луг деп делегейниң эртемденнери санап турар. Эртем-техниктиг депшилгени, социал-экономиктиг хөгжүлдени уламчылавышаан, чоннуң база кижиниң хостуг чоруун, шын сайзыралын кол өзек кылдыр көрүп, кадагалап арттырычы чугула. Ону чедип алырда, чүгле экономиктиг сайзырал, информастыг технологиялар эвес, а эртемниң ужур-дузазы канчаар-даа аажок улуг.

Ол орукта эң-не кол чүүл – сеткил-сагыш культуразын чидирбези. Чүге дээрге ол угланышкын – кижиле биле бойдустан аяннашканга даянган, кижиле амытан бойдустан төлү деп миннип, мөзү-шынар дүрүмнерин сагышының оруу-дур.

Бо бүгү тыва эртемниң, ылаңгыя гуманитарлыг (кижини, ниитилелди шинчилээн) эртемнериниң сайзыралы-биле дорт холбаалыг. Чүге дээрге гуманитарлыг эртем-билиг болгаш өөредилге кижиниң хевирлеттинип-тургустунарынга, чоннуң үзөл-бодалын хевирлээринге улуг ужур-дузалыг.

Тываның эртем-шинчилел институту (амгы үөдө Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институту (ТГТШИ) – тыва чоннуң ханы дөстүг төөгүзүн, культурулуг өнчүзүн шинчилеп, чаңчылчаан делегей көрүүшкүнүн оттуруп, ооң-биле холбашкан национал медреселиниң хевирлеттинеринге үлүг-хууун кирип чоруур эртем төвү.

70 ажыг чыл дургузунда институт тыва чоннуң амыдыралының, төөгүзүнүн, дылының, езу-чаңчылдарының, шажын-чүдүлгезиниң, сеткил-сагышының өске чоннардан ылгалып чоруур онзагайын болгаш шаг-үениң аайы-биле байдалын шинчилеп, чонга дамчыдып чоруур.

Тыва эртемниң үндезилекчилери, Тываның эртемниң болгаш улус өөредилгезиниң тергилдерини – А.А. Пальмбах, В.И. Дулов, Ф.Г. Исхаков, Н.А. Сердобов, Х.М. Сейфулин, Ю.Л. Аранчин, А.Ч. Кунаа, М.Д. Биче-оол, А.К. Калзан, Ш.Ч. Сат, С.И. Вайнштейн, М.П. Грязнов, Л.В. Гребнев, В.М. Надеяев, А.Д. Грач, М.А. Дэвлет, Л.Р. Кызласов, И.А. Батманов, М.Б. Кенин-Лопсан, Ю.Ш. Кюнзегеш, М.Х. Маннай-оол, Д.А. Монгуш, В.Ч. Очур, З.Б. Чадамба, Б.И. Татаринцев, И.У. Самбу, В.А. Дубровский, Я.Ш. Хертек, А.К. Делгер-оол, О.К.Ч. Дарыма, Д.С. Куулар, М.А. Хадахан болгаш өскелерниң-даа изеп каан оруун дараазында салгалдар төлөтпү-биле уламчылаан.

Хөй чылдар дургузунда Тываның эртемденнери 400 ажыг номнарны, чыындыларны белеткеп, чонга бараалгаткан. Хөй талаалыг шинчилелдер ада-өгбениң соон салгаар, чаңчылчаан үнелелдерни чидирбейн, кадагалап арттырып аарынга ажык-дузалыг.

1945 чылда тургустунган Тываның дыл, литература, төөгү эртем-шинчилел институтунуң амгы үеге чедир ажыл-чорудулгазын аңгы-аңгы чылдарда Л.Б. Чадамба, Н.А. Сердобов, Ю.Л. Аранчин (27 чыл дургузунда), Ч.М. Доржу, В.Д. Март-оол база К.А. Бичелдей чедииншикниг

удуртуп, тыва эртемниң сайзыралынга балалбас исти арттырган.

Институттуң чаа үе-чадазының дараазында ажылдарын адап болур: тыва дыл шинчилелиниң шылгараңгай эртемденнери Д.А. Монгуш биле Б.И. Татаринцевтиң удуртулгазы-биле «Тыва дылдың тайыл-бырлыг словарының» I, II томнары үнген; «Тыва дылдың этимологтуг словарының» 4 тому үнген, ажыл уламчылап турар. Төрээн червистиниң шаг-шаандан бээр 1990 чылдарга чедир төөгүзүн эртемденнер «Тываның төөгүзү» деп 3 томнуг номга чырыткан. Аас чогаал сектору «Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының аас чогаалының турскаалдары» деп серияның уланчызы болур чыындыларны белеткеп турар. «Тыва чечен чогаалдың төөгүзүн» чаа көрүш-биле шинчилээн 2-ги томун чогаал сектору белеткеп турар. Культура, этнография секторларының эртем ажылдакчылары тываларның үндезин культуразын, хөгжүм уран чүүлүн база Тываның орус чонунуң культуразынга хамаарышкан шинчилел ажылдарын чорудуп турар. Тыва биле Моолдун аразында төөгү, дыл, чогаал талазы-биле кожа-хелбээ сырый харылзаалар – моол шинчилелдер секторунуң ажылы. Археология талазы-биле шинчилелдер хөй чылдар дургузунда бедик деңгелге кылдынып келген («Аржаан-1», «Аржаан-2»). Хөй-ниитиниң байдалын өөренип көөр талазы-биле сайгарылгаларны социология, политология, экономика, саң-хөө секторлары чорудуп турар.

Бо үөдө ТГТШИ Тываның өске-даа эртем төптерин эвилелдеп алгаш, «Тыва энциклопедияны» – тыва чоннуң делегейде арнын бүгү талазындан чырыдып көргүзөр номну белеткеп эгелзээн. Бо улуг ажылдың эгелекчизи, удуртукчузу – филология эртемнериниң доктору К.А. Бичелдей.

Эрткен 2016 чылда институт үрөтүнелдиг ажылдаан. Чырыкче 12 номну белеткеп үндүргөн: «Тываның төөгүзү», 3-кү том; «Шагааның дөзү болгаш езу-чаңчылдары»; Күжүгет А.К. «Русские учителя в Туве»; «Төөгүгө даянымышаан – келир үеже» (конференция материалдары); «Дезигде хосталга. Ыдыктыг Далай-Ламаның намдары» (Донгак С.Ч. очулдурган); Самдан А.А. «Тувинские монголоязычные летописи»; «Сарып-дыг өгбениң алдын үүжези. Куулар Орустун 100 чыл оюнга (ТГТШИ-ниң

эртем архивиниң материалдары)» дээш оон-даа өске. Бо хүннерде ийи номувус «Эртем» аттыг ном үндүрер черде (Новосибирск): Татаринцева М.П., Моллеров Н.М. «Русские в Туве»; Самдан З.Б. «Миф в фольклорной традиции тувинцев».

Ол парлааттыгга ажылдардан өске, 15 ном болгаш чыындылар белен, акшаландырышкын манап турар. Ол чыындыларның аразында 14 бичии номчугаштан тургустунган «Тываларның сагыш-сеткил өнчүзү» деп серия бар.

Тыва Арат Республиканың 95 чыл болган оюн, шылгараңгай эртемденнер Ю.Л. Аранчин, Н.А. Сердобова, Л.В. Гребневтиң мугур хар харлаан оюнга турскааткан эртем чыыжын, «Буддизм 3-күмүн чылда: хөгжүлдениң угланышкыннары» деп делегей чергелиг конференцияны, «Тыва дыл – чоннуң өнчүзү» деп республика чергелиг чыышты, ол ышкаш 15 «төгерики столду» эрттирип, чидиг айтырыгларны сайгарып, чугаалашкан; 9 социологтуг болгаш политологтуг шинчилелди чоруткан.

Бүдүн чыл дургузунда 90 ажыг лекция, дыңнадыгларны школаларга, чон мурнунга номчаан, тыва дыл, аас чогаалы, чечен чогаал, материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы, мөзү-шынар, кижизидилге айтырыглары, Тыва Чазактың чорудуп турар «Аныяк өг-бүпеге – кыштаг», «Инек – чегерикчи малым» дээн чергелиг улуг ажылдарының ажык-дузазының тайыл-быры дээш оон-даа өске.

Эртемденнер янзы-бүрү хемчеглерниң жури кижигүннери бооп ажылдаан: Чыргаланды ортумак школазының өөреникчилериниң конференциязы, Кызыл хоорайның школаларының «Мээң ынак номум», «Мээң ынак чогаалчым» деп мөөрейлери, «Чонар-даш бийир» деп журналистер конкурзу, республика чергелиг «Алдын кажык», «Эң эки кожамык» деп мөөрей дээш, оон-даа өске.

Акшаландырышкын эвээш-даа болза, институттуң тургустунганындан бээр чаңчылчаан ажылы – чондан дорт, аас-биле материалдар чыыры каян-даа үзүктелбээн, чылдан чылче уламчылап турар.

Бо чылдарда институтту амгы үениң негелделеринге дүүштүр сайзырадып чоруур директору, төөгү эртемнериниң кандидаты М.М.-Б. Харунованың удуртулгазы-биле 50 ажыг эртем докторлары болгаш кандидаттары база аныяк эртем

ажылдакчылары хаара туттунган, билиин, бүгү күжүн тыва эртемге ажылдап чоруур эртемденнер – чоргааралывыс: М.Х. Маннай-оол, Монгуш, З.Б. Самдан, В.Ю. Сузук, Орус-оол, А.К. Кужугет, Н.М. Монгуш, М.В. Монгуш, З.В. Анайбан, З.К. М.П. Татаринцева, У.П. Бичелдей, Доржу, С.Ч. Донгак, Е.Д. Монгуш, Донгак, А.С. Донгак, М.Б. Кунга Серээдар, Б. Баярсайхан, А.А. С. Ж.М. Юша, В.С. Салчак, Ч.С. Чонд Дугаржап болгаш өскелер-даа.

Бир эвес төрээн дылывысты өгбевистиң эрткен оруун, езу-чүдүлгевисти, ниитизи-биле, кижиниң делегейже тускай кав эртем езузу-биле шинчилеп, кады арттырып албас болзувусса, чүгле риалдыг бай-байлак сүрер, уш-би ниитилел апаар бис азы тыва чонну нация кылдыр чырык чер кырынга каары берге апаар.

Бистиң келир үөдө чурттаар төлүвүс чүгле акша-төгерики, бай-бодаар кижилер эвес, а чонунга делегейже, бойдусче болгаш киделгем көрүштүг, турум-күштүг ачылар болзун дээш, оларга «эртем дүн» болбазын дээш, кызар алап! Технология, информастыг систем талазы-биле шыырак, ынчалза-даа гуманитарлыг культура чок болза, хөгжүлдениң, черликсириниң дө апаар, ону эртемденнер «цивилизация бүдүүлүк чорук» деп адап турар. Си үөдө ниитилелде гуманитарлыг эртем билигин херекчед, артык деп санап үзөл-бодал чавырлып, ону эргежок чидеп үнелеп эгелзэни өөрүнчүг.

Бодунуң төрээн дылын, төөгү чогаалын билбес чон бедик хөгжүлдө деп санаттынмас, чүгле бүдүрүкчү бө хереглекчи ниитилел боор болгай.

Хөй чылдар дургузунда кылып келгән ажыл-чорудулгазы-биле тыва чон хүндүткелин чаалап алган, республикада эң улуг, ханы болгаш ырак көрү эртем-шинчилел институту моон ыңай Тываның келир үезинче углан ооң национал бот-медреселин кадагаш шинчилелдерни уламчылаарынга чиниг турбас.

Людмила МИХ
ТГТШИ-ниң эртем секретари
филология эртемнери
кандидаты

ТГТШИ-ниң коллективи. 2011 чыл.

КОНКУРСТУҢ ТҮҢНЭЛДЕРИН ҮНДҮРГЕН

• Фоторепортаж

Эрткен субботада Кызылда уругларның ойнаарактар театрына республиканың журналистеринин «Агальматолитовое перо – 2016» деп конкурстун түңнелдерин үндүрүп, ооң тиилекчилерин шаңнап мактаан.

Россияның журналистер эвилелинин кежигүнүнүн 8 журналист база немешкен. Оларга журналистер эвилелинин кежигүнү өттөрүн байырлыг байдалга тывыскан.

«Тувинская правда» солунга 77 хар чедир үзүктөл чок фотокорреспондентилеп ажилдаан, Республика орденинин эдилекчизи Владимир Савиных «Кызыл хоорайның сайзыралына кириген үлүү дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

Республиканың журналистеринин конкурзунга ниитизи-биле кылыдарын радио, телевидениениң, солуннарның журналист-бирикчилер киригеннер. Оларның 39-у орус, 31-и тыва дылда кыттынген очерктер, репортажтар, статьялар болгаш өске-даа радио дамчыдылгалары болган.

«Агальматолитовое перо – 2016» деп конкурстун эң бедик шаңналынга төлөптүг болган тыва телевидениениң журналисти Лара Хомушку биле «Шын» солуннун хоочуну Галина Маспык-оол олар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Органа Натсактың «Шын» солуннун редактору Александр Шоюнга 200 муң рубльдин сертификатын тып турары.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Д.И. Оюннун фотокорреспондент Владимир Савиныхка «Кызыл хоорайның сайзыралына кириген үлүү дээш» медальды тыпсып турар үези.

Конкурстун негелдезин езугаар аңгы-аңгы номинацияларга шаңнатканнарның саны хөй болган. Оларның аразындан Тыва АССР-ниң улустун артисти Олег Намдарааның дугайында ооң оглу, көдээ черде чурттап, ажилдап чоруур Мерген Намдарааның би-жээн чүүлүнге, «Шын» солуннун хоочуну Галина Маспык-оолдун, тележурналист Лара Хомушкунун кириген ажилдарына жюри кежигүннери эң бедик үнелелди бергеннер.

Тыва Республиканың Баштыңының грантыларын «Шын», «Тувинская правда» «Центр Азии», Улуг-Хем, Таңды кожууннарның солуннарына, уругларның «Алдын-Кушкаш» сеткүлдүн удуртукчуларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Органа Натсак тывыскан.

Байырлыг кезээниң киржикчилеринге «Шын» солуннун кол редактору чораан Күжүгет Сереевич Шойгунун «Кара-дастың чүү» деп чогаалына үндезилээн пластиктиг шиини республиканың ойнаарактар театрының артистери бедик деңгелге ойнап, көргүскеннер.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Россияның журналистер эвилелинин кежигүнүнүн биле Идегел Адыгжыга хоочун журналист Чооду Кара-Күске тыпсып тур.

ЧААГАЙ СЕТКИЛ-ХӨӨН ДЭЭШ

Чаа чыл бүдүүзүндө оран-саваларның даштыкы хөви-рин эң эки каастаары дээш мөөрейниң тиилекчилерин база Дош хоорайжыгажының деткич-чилерин шаңнап мактаарының езулалын Кызыл хоорайның мэриязы эрттирген.

Найысылалдың мэринин социал политика талазы-биле оралакчызы Нина Потапова онза шылгараан организацияларга шаңналдарны тывыскан. Мөөрей комиссиязының шийт-пири-биле федералдыг болгаш республика чергелиг дараазында албан черлери тиилекчи деп санаткан. 1-ги черде – Федералдыг казначействонун Тыва Республикада эргелели, 2-ги черде – Перинаталдыг төп болгаш ТР-ниң Иштики херектер яамызы, 3-кү черде – Тываның политехниктиг техникуму болгаш Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи.

Муниципалдыг өөредилге черлеринин аразындан: 1-ги черде – №9 «Сылдысчыгаш» уруглар сады болгаш №15 уруглар сады; 2-ги черде – №21 уруглар сады болгаш №39 уруглар сады; 3-кү черде – Кызыл хоорайның №7 школазы.

Бүгү тиилекчилерге акша шаңналдарын тывыскан. Чаагай байдалды болгаш байырланчыг сеткил-хөөннү тургусканы дээш, онза шаңналды ТР-ниң Уруглар болгаш өг-бүлө херектеринин агентилелинге тывыскан.

Шаңнатканнарның бирээзи – казначействонун административтиг килдизинин начальниги Буян Соржу ооң коллективинин ажилын ынчаар бедии-биле үнелээни дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Оран-саваны чылдың-на Чаа чыл бүдүүзүндө дериринге сагыш-сеткиливис берип турар бис. Кол байырлардар – Чаа чылдың болгаш Рождествонун чоокшулап оарын, биске келген аалчылар-даа, боттары-даа бодаарга безин, өөрүнчүг болгай. Ынчангаш мындыг мөөрейге чылдың киржип келген бис. Мурнуку чылдарда мурнакчы үш черниң санына кирип турдус, бо чылын тиилекчи болдус. Чырыткылаанып турар шарларывис, арыглап-аштап алган девискээривис жюриин сеткилинге таарышканы өөрүнчүг-дүр.

Ооң соонда Дош хоорайын тударына идепкейлиг киржип, чаа чылдың чырык сеткил-хөөннүг болдурарына салышкынын кириген деткиччилерни алдаржыткан. Мэрияның өөрүп четтиришкин чагааларын дараазында хамаатыларга тывыскан:

1. Андрей Владимирович Голубенко, «Хозяин» садыг бажыңының директору;

2. Полина Окчаевна Нордуп-оол, хуу сайгарлыкчы;

3. Елена Владимировна Теплых, «Светофор» садыгның директору;

4. Роман Юрьевич Никифоров, «Вкус» КХН;

5. Буян Александрович Сат, хуу сайгарлыкчы;

6. «Хандырылганың болгаш тудугнуң сибирь төвү» КХН;

7. Оксана Александровна Фатеева, «УАЗ» садыгның директору;

8. Эртине Эрес-оолович Данзынай, «Ошеан» садыгның ээзи;

9. Чечек Мижит-ооловна Нурзат, «Центр» реклама агентилелинин удуртукчузу;

10. Вячеслав Валерьевич Толмачев, «ВИО-ФУД» КХН;

11. Любовь Петровна Логинова, «Восточный магазин» КХН-ниң директору;

12. Айдыс Валерьевна Чигжит, «ИТ Системы» КХН-ниң чингине директору. Ужаражылганы доозуп тура, Нина Потапова Дош хоорайжыгашты келир чылын Аныяктар сесерлиинге тургузарын саналдаан.

Кызыл хоорайның мэриязының медээлеринден.

ЧАРАШ ЫРЛАР ЧАЯАКЧЫЗЫ

• Очерк

«Ыры хааны бир дугаарында Моолга барып хонупкан, а ооң соонда Тывага келген...» деп бир тоолчургу чугаада айтып турар. Шынап-ла, тывалар ырлап турда тергини-не, тываларда ырлап кижик барык-ла чок. Ындын-сырынныг, чоргаар-маажым аялгалар, ыр-шоор Тываны бүргеп чапты берген, тыва кижиниң сеткил-хөңнү ынчангаш ыраажы болганы ол.

Чоннуң хей-аьдын бедик туткан, сүлдесүзүүн өрү көдүрүп, чонунга бараан болуп чоруур кижилер кымнарыл ол? Ыраажылар, аялга бижип чоруур композиторлар болгаш чогаалчылар, шүлүкчүлөр олар. Ынчангаш кижилер аразынга эң-не чоок, хүндүткелдиг болуп чорууру-даа ол. Оларның бирээзи Борис Чамбыт. Ол хөй чылдар дургузунда чонунга бараан болуп, оларның хөөн-сеткилинге чоок аялгаларны чогаадып чоруур. Борис Чамбыттың аялгазынга бижээн ырларны ырлавааннар-даа, ону сеткил хөзеп, магадап дыңнавааннар-даа Тывада чок.

Борис Чамбыт баштайгы аялгазын эрткен чүс чылдың 60 чылдарның ортаа үезинде бижээн. Оон бээр ам 60 чылдарның нүүрү чедип турар. Ооң баштайгы бижээн аялгазы улуг төөгүлүг болган. Тээлиге ол үеде чаа-ла аялдам чедип келген турган төрөл думазын, Борис Чамбытты, «Тээли» совхозтун уруглар садының эргелекчизи Даржап Белековна Салчак аялдам турар чери – уруглар садынче бир хүн чалап алгаш, «уругларга бир ырдан өөредип берип көрөм» – деп дилээрге, бичии чаштарга тааржыр ыры билбес болган. Чаштарга тааржыр ыры безин баянынга ойнап көрбээн болганын ол билген. Борис Чамбыт ынчан, шынап-ла, чаштарга тааржыр чараш ыржыгаштар, аялгалар херек-тир дээрзин тода билген. Бир хүн «Сылдысчыгаш» солунну алып көрүп олурарга, ында чиик сөстөрлиг, хөглүг шүлүк бар болган. Каш катап номчуп, бажында бар, ында куттулуп чораан аялгаларга дүүштүрген-даа. Чок, таарышпаан. Шүлүкчүгөш боду-ла ындындан аялгалыг болган дээрзин ол эскерип каан.

Борис Чамбыт эң баштайгы аялгазын Каң-оол Ондарның «Хөглүгбей» деп шүлүүнүң сөзүгө шак ынчаар бижээни ол. Шүлүк дораан-на бүгүдөгө билдингир чиик, хөглүг болгаш улуг-даа, бичии-даа кижилериниң ынак ырызы болуп хуула берген. Аялганың күштүү, хуулгаазыны ол-дур ийин, «Хөглүгбейни» чон ам-даа ырлашышаан, ол чаштар аразында сурагылыг ыры болуп арттышаан.

«Хөглүгбейниң» соонда 1967 чылда Борис Чамбыт Өлөт Чиңмиттиң «Чүшкүрбейн баарың ол бе?» деп шүлүүгө аялга чогааткан. Ук ыры аныяк-өскөнниң, улуг-биче чоннуң ынак ырызы апарган. Хөй-ле чылдар эрткен-даа боп, бо ыры чон аразында ам-даа диңмиттиг хевээр. Ук ырыны ырлажы бээрге, кандыг-даа чүрек шимиртирип, кадыг сеткил чымчап, уярай бээр.

Борис Чамбыттың баштайгы бижээни «Болчагда кыс» (сөзү Сарыг-оол Куулар-ны), «Шолбан» (сөзү Монгуш Доржуноу), «Чарашпайым – чодураа» (сөзү Маадыр-оол Данзынны) деп ырылары чедимчелиг бижиттинген ырлар. Олар октаргайже ужуп үнгенинден бээр, кижилерниң сеткил-хөңнүгө орук изеп киргенинден бээр чартык чүс чыл эртип-даа турар болза, ам-даа чурттавышаан. Ол чорук композиторнуң хөөн сеткилиниң онзагайын база аялга бижир талазы-биле катаптаттынмас онзагай хөөнүн херечилеп турар.

Бо хүннерге чедир Борис Чамбыт 200 чыгам ырларны бижээн. Беш ыры чындыларын чырыкче парладып үндүрген («Ырым сенде – Улуг-Хемим», 1978; «Шокар аъттыг уруг», 1995; «Ырлаксанчыг Бай-ла-Тайгам», 2002; «Чүшкүрбейн баарың ол бе?», 2011; «Төрээн Тывам – алдын черим», 2014). Оон аңгыда ооң бижээн ырлары республикага үнүп турган аңгы-аңгы чындыларда база хөйү-биле парлаттынган.

Борис Чамбыттың аял-чорудулгазы

ыры-хөгжүм-биле холбашкан. Ол бүгү назынын, үезин ыры-хөгжүмгө өргээн. Ыры-хөгжүм – ооң чурттапгазының дээжи, утказы, сорулгазы, күжү. Ооң ыры-хөгжүмчү болганы төрүттүнген чер-чуртунуң аңаа берген чаяапгазы-дыр. Улуг ыдыктыг Бай-Тайганың чаттып баткан эдээ – Көп-Сөөк шаандан бээр сүзүктүг чер. Кижиниң сагыш-сеткилин хевирлээринге ооң төрүттүнген, өскөн чер-чурту улуг салдарлыг. Ооң катаптаттынмас чаражы, онзагайы, сеткил-хөңгө дээшти, ону аян-сырынныг кылдыр чаяаптар күчүлүг. Көп-Сөөктү ээлей чурттаан улус-чоннуң сеткил-хөңнү биче, делгем, ыр-шоорлуг. Шаанда ол чоок-кавыга ко-жамыктаар талазы-биле көп-сөөкчүлөргө чедер кижилер чок турган дээрзин чон чугаалажыр чүве. Шаандан тура-ла ыры-шоорга ынак, ындынныг сеткил-хөңнүг чораан чон дээрзиниң бадыткалы-дыр. Ол чер чурттуг,

алдарлыг, чонунга бараан болуп чораан болгаш амгы шагда бараан болуп чоруур кижилер көп-сөөкчүлөргө көвейи хөйге билдингир. Анчымаа Тока, Салчак Самба-Людуп, Мортай-оол Чылбак-оол, Куулар Сапык-оол, Намчыл Дадар, Чечек Монгуш, Галина Монгуш, Светлана Сүрүң, Салчак Сарыг-оол, Саяа Көгел, Салчак Владимир, Салчак Александр, Базыр Григорий, Кочаа Сергей, Мортай-оол Айдын, Мортай-оол Анзор, Салчак Борбак-оол, Алдын-Байыр дээш оон-даа өске улуг аялдамчыларны, ус-шеверлерни, ыраажыларны, артистерни бүгү Тыва таныыр, билир.

Борис Чамбыт Бай-Тайганың булуң бүрүзүгө тураскааткан, чер-чуртун алгап йөрээген ырларны хөйү бижээн. «Хемчим бажы Бай-ла-Талым» (сөзү Б. Чюдюктүү), «Шуюм ол-дур өскөн черим» (сөзү С. Мол-дурганы), «Улуг Көп-Сөөк чуртумайны» (сөзү К. Чүльдумнүү), «Даспы-Аксы» (сөзү И. Дүмөн-оолдуу), «Кара-Хөлдүн оглу-ла мен» (сөзү В. Сагаан-оолдуу) оон-даа өске ырлар чонда калбаа-биле нептерээн ырлар апарган. Ылаңгыя «Хемчим бажы Бай-ла-Талым», «Шуюм ол-дур өскөн черим», «Кара-Хөлдүн оглу-ла мен» деп ырлар Бай-Тал, Шуй, Кара-Хөл чоннарының ыдыктыг ырлары апарган. Улуг шуулганнар, оюн-көргүзүлгөр болурга, ол суурларның чону улуг аныяа чок шупту оларны ырлажып чоруурлар.

Бо үстүндө адаан ырларывыстан аңгыда, Бай-Тайгага тураскааткан ырларны республикада билдингир-даа, аныяк-даа композиторлар хөй бижээн. Ук ырларның дыңналып, чоннуң сеткилинче орук шөйүп, үнүп келгенине Борис Чамбыт улуг аял-ды кылган. Бай-Тайга кожуунуң чагырга чериниң культура килдизин эргелекчилеп аялдам чораан чылдарында (1992-2008 чч.) Борис Чамбыт республиканың бүгү композиторларын Бай-Тайга районче чалап, чонга таныштырып, суму бүрүзүнче концерттиг үнүшкүннерни кылып эгелээн.

Бай-Тайганың сумуларынга бир чылда бир сумуга, өске чылда өске сумуга шак ындыг үнүшкүннер чонга кончуг сонуурганчыг болган. Композиторларның бижип каан ырларын ырлап-даа чорза, оларның арын-шырайын танывас, оларның ырлаарын, баянга ойнаанын көрбээн чон оларны караа-биле хандыр танып, көрүп алганы солун болган. Ол чүүл чон ортузунга сагыш-сеткил культуразын бедидип, чараш-чаагай аажы-чаңга кижизидер аялга кол быраларның бирээзи болган. Композиторлар кээр кээрге, ук сумуларга тураскааткан чаа-чаа ырларлыг кээп, чонунга ырлап, бараан болур турганнар. Ынчангаш чон боттарының чер-чуртун мактаан, йөрээген ол ырларны улаштыр ырлажып, салгалдан салгалче дамчыдып чорууру ол. Ол ырлар амдыгаа чедир чонда делгеренгей ырлар болуп турар. Ырлар көвүдөзе-көвүдөзе, бир чынды ном чедер берген. Ынчангаш «Ырлаксанчыг Бай-ла-Тайгам» деп ат-биле 2002 чылда чырыкче парладып үндүрген. Эки эгелээшкин эки салдарлыг, эки түңнелдерлиг болган.

Өскөн-төрээн Бай-Тайгазының культуру-луг амыдыралына болгаш чоннуң сагыш-сеткил кижизидилгезинге Борис Чамбыттың салыышкыны улуг.

Борис Чамбыт чүгле культура аялдамчызы, хөй-хөй ырларны бижээн хөгжүмчү эвес, а хөй ажы-төлдүг ада. Өөнүң ишти, хөй чылдарда кадык камгалал шугумунга билдиг аялдам чораан, чонга, хөйге хүндүлүг-даа, сүмө сөстүг-даа, «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг аялдамчызы» деп бедик аттың эдилекчизи Чечекмаа Салчак-овна-биле кады беш ажы-төлдү (Ия, Вика, Люба, Мирослав, Чойган) өстүрүп, кижизиткен. Ада-ие боттарының бедик мөзү-бүдүштүг үлегери-биле беш ажы-төлүн аял-агыжы, дузаарга, биче сеткилдиг, улугну улуг деп, бичени биче деп хүндүлөп билир, быжыг тура-соруктуг кылдыр кижизиткен. Беш ажы-төлүндө ийизи эмчи, ийизи башкы болганы дээр-ле ажы-төлдүн эки үлегер-биле кижизиттингениниң херечизи. Борис Чамбыт – улуг хөгжүмчү болганындан аңгыда, улус чонга база үлегерлиг улуг өгбүлениң баштыңы, адазы. «Тээли суурнуң хүндүлүг хамаатызы» деп бедик ат-сыпты-даа аңаа тывысканы анаа эвес.

Борис Чамбыт эрте чажында өскүс калырга, ону Ак-Туругнуң өскүстөр бажыңы өстүрүп, кижизиткен. Бичии школачы чылдарындан эгелеп янзы-бүрү аялгалар ооң сеткил-хөңнүгө куттулуп чораан. Өске бүгү эш-өөрүндө ооң ылгалдыг бүдүжү ынчан көстүп, илереп келген. Кайда-даа, кайыын-даа ол бир-ле аялганы дыңнап, ону улаштыр кандыг-бир хөгжүм херекселдеринге ойнаксаар күзөл тытып турар апарган. Школачы тургаш-ла, ону кым-даа өөрөтпээнде, боду-ла чайгаар хөгжүмчө сундулуун көргүзүп, ону сонуургап эгелээн. Хөгжүм херексели баян ол үеде ховар. А Ак-Туругнуң өскүстөр бажыңыга чаңгыс-ла баян база фортепиано турган. Ынчан чаңгыс өрээлге чурттап турган эки, чаңгыс классчы Адаваастай (чогум ады Анай-оол Игорь) Улуг-Хемниң Көк-Чырааже дышта-нылгаларда төрөлдөринче чанып чорупкаш келгеш-ле, бир-ле аялганы ойнап өөренип алган чедип кээр. Адаваастайның ол чаа ыры-шоорун сеткилинден сонуургап, ону харамдыгып билип алыр чаңчылы-биле Борис Чамбыт улаштыр ойнап өөренип алыр чаңчылыг турган. «Черим-чурттум Тывада чок черешня чечектел-ле...» деп онзагай ындынныг сөстөр-биле эгелээн бүгүдөгө билдингир нептеренгей «Черешня» деп ырның аялгазын бижип каан Адаваастай алыс-ла база ыры-хөгжүмчү ук-төөгүлүг. Ол аялга чогаадыр, скрипкага ойнаар Сат Соруктуң кады төрөөн думазы болур. Сат Сорук дээр-ле чонда, ылаңгыя школачылар аразына билдингир турган «Ада Ленин» деп шүлүккө аялга бижээн хөгжүмчү дээр-ле, чон ону дораан танып каар. Чүге дизе ук ырыны ырлавааннар Тывада барык-ла чок.

Сайлыкмаа КОМБУ,
(Уланчылыг).

ХООЙЛУ БОЛ КОЛЛЕКТО

Үнүп келген чылда к... ларның (өре негээр аж... лар) ажылын чурумчудар хүлээп алган. Өрелиг... коргудуп, кижанырын х... Телефон дамчыштыр аж... 8-тен 22 шакка чедир, д... хүннерде 9 шактан көж... шакка чедир чугаалажып айыткан. Ол кижиниң өр... гайында кожаларына, уду... ринге, өске-даа улуска ды... хойпу эзугаар хоруп каа...

ДАРГАЛАР БИР ДУГААРЫ

Бо чылдан эгелеп, күрү... хаакчыларының пенсия... хар-назынын чоорту ул... рын доктааткан. Алызы... көргүзүг: эр улус 65, хөр... 63 харлыында хүндүлүг д... гаже үнерлер. Регионалды муниципалдыг эрге-чап... аялдамчылары база бо... кирер.

БАЖЫҢ БОЛ ЧЕР

Күрүне кадастры-биле... вес эт-хөрөгүниң ээлери... ооң садыг-саарылгазын... эргелиглерниң даңызын б... күрүнениң албан черин... чаңгыс албан чери кылдыр... тырган. Өнчүнүң бүрүн эрп... деп документини тус алба... (ЕГРП) бүрүткөдирге, хөй... он хонук эртер деп айты... өнчү дугайында документ... бүрүткелин Россияның... даңызының албан черин... даа салбырынга азы Хөй... дуза көргүзөр төп (МФЦ) д... тыр кылдырып ап болур.

ЭЛЕКТРОННУ ДОКУМЕНТИЛ

ОСАГО полистерин... транспорттун паспортун... бо чылдың июль айдан... чүгле электроннуг хевирл... ри хойлуда көрдүнген. (К... каш поликлиникалар база... аарып турганының дугайы... шынзылгаларын (больн... электроннуг хевирге кыл... лээрин дыңнаткан. 2017... электроннуг паспорттар... дээн шийтпирниң күүсөлдө... соңгаарлаткан, чылдагаан... чүүлге чоннуң чаңчыгары... эвес бооп турар.

АЛБАДАЛДЫ АЖЫЛ

Январь 1-ден эгелеп Рос... девискээринге кем-херек үү... ниң чаа кеземче хевирин... ол дээр-ле – албадалдыг... Аар эвес, ортумак деңгелд... херекти үүлгөткен улусту... чазаар төптөрдө тускай... чуртталга бажыңыга чурт... Удуртулганың чөлшээрели... төптүн девискээринден ү... барып аялда дээн черинге... даар, арага ижери, көзө... хоруглуг. Ындыг-даа болза... шалыңныг, эмчи камгала... шөлээже үнүп болур. Телеф... интернет-биле харылзаж... чөлшээрээр, бодун эки ал... болза, төптөн дашкаар чү... болур.

Бистиң!

ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызыгаар зоназының чурумун болдурбас сорупга-би-... кызыгаар зоназынче эрттирил-... болгаш аңаа ажил-агый-... чорударына чөпшээрел бижиктер-... алырының чурумун-... ол ышкыш кызыгаар зоназын-... баарының, аңаа ажил-агыйжы, ...-тывыш болгаш өске-даа ажил-... чорударының дүрүмнерин-... Россияның ФСБ-ниң Тыва Респу-...-када Кызыгаар эргелели хамаа-...-ларга сагындырып тур.

Ол колдуунда күрүне кызыгаарын-... черниң 5 километр чоок девискээ-... мал-маганын одарладып кадарар-...-ларга база кызыгаар зоназында-...-даа ус-тывыш болгаш ажил-агый-...-л турар кижилерге хамааржыр.

Күрүне кызыгаарын дургаар черниң 5-... метр чоок девискээринде чурттап ту-...-ш чедип келген чериниң аайы-биле-...-ттирген РФ-тиң хамаатылары чүгле-...-гаар зоназынга эрттирилге бижик чок-...-шынзыдып турар документи-лерин-...-л) туруп болур.

Өске хамаатыларга (ооң иштин-...-рүне албан-хаакчыттары, органи-...-ларның албан-дужаалдыг кижилери

болгаш төлээлери, шериг албан-хаакчы-...-лары дээш оон-даа өске) 5 километр чоок-...-девискээрже киргенде, бодун шынзыдып-...-турар документи-леринден аңгыда эртти-...-рилге бижин азы «Кызыгаар чурумунун-...-дүрүмнериниң» 1.3 пунктузунда айты-...-тыг кызыгаар зоназынга турар эргени-...-берип турар өске-даа документи-лерин-...- (сургакчылаашкын шынзыдылгасы, эмчи-...-лээринге путевка, бижимел айтышкын-...-дээш өске-даа) ап алыры чугула.

Тыва Республиканың девискээ-...-ринде күрүне кызыгаарын дургаар-...-черниң 5 километр чоок девискээ-...-леринге Саглы, Солчур, Хандагайты, ...-Чаа-Суур, Качык чурттакчылыг черлер-...-болгаш хамаатыларның массалыы-...-биле дыштаныр черлери (ооң иштинде-...-Эрзин кожуунун Төре-Хөлү) хамаар-...-жыр. Чурттакчылыг черлерниң долу-...-даңзызын Кызыгаар эргелелинден-...-тодарадып ап болур.

Даштыкыдан келген хамаатыларга кы-...-зыгаар зоназынче кирериниң (этериниң), ...-аңаа түр када турарының, шимчеп-...-чорурунун чурумунда өскертилгелер чок.

Эрттирилгелерни болгаш ажил-агый-...-чорударына чөпшээрел бижиктерни-...-кылдыртырының чуруму ол-ла хевээр-...-арткан. Эрттирилгени болгаш ажил-агый-...-чорударына доктааттыг хевирниң-...-чөпшээрел бижин тыпсырының дуга-...-йында билдиришкени кызыгаар чоогун-...-да тускай кезектерже (Мугур-Аксы, Саглы, ...-Хандагайты, Торгалыг, О-Шынаа, Шара-...-Суур, Цаган-Тологой салбырларынче) азы-...-Кызыгаар эргелелиниң эрттирилгелер-...-тыпсыр бөлүүнче (Кызыл хоорай, Дружба-...-кудумчузу, бажың 42-А) кирир. Кызыгаар-...-зоназынче эрттирилгени «Күрүне ачы-ду-...-за» Порталының сайтызынга база долду-...-руп ап болур. Ол ышкыш билдиришкени-...-электроннуг почта азы почта харылзаа-...-зын таварыштыр база чорудуп болур. Элек-...-троннуг почта таварыштыр чорутканда, ...-бодун шынзыдып турар документизиниң-...-хамаатының дугайында медээлери (фа-...-милиязы, ады, адазының ады, төрүттүнген-...-чери, ай-хүнү, документизиниң дугаары, ...-тывыскан чери, ай-хүнү) кирип турар-...-арыннарының электроннуг хоолгазын-...-албан кожуп каар ужурлуг. Эрттирилгени

долдурары болгаш тыпсыры халас. Билди-...-ришкени алган хүнден эгелеп эрттирил-...-гелерни долдурарының хуусаазы – РФ-тиң-...-хамаатыларына 30 хонуктан эртпес, даш-...-тыкы хамаатыларга 60 хонуктан эртпес.

Чайгы дыштанылгазында кызыгаар-...-зоназынче (ооң иштинде Төре-Хөлче) эртер-...-бижикти кылдыртып алыксап турар күзелдиг кижилер чайгы үени-...-манап турбайн, бо үелерде-даа кызы-...-гаар эргелелинче баргаш, кылдыртып-...-ап болур.

Тодаргай медээлери билип алыры-...-биле хамаатылар дараазында адресче-...-баар. Россияның ФСБ-ниң Тыва Респу-...-бликада Кызыгаар эргелели. Хүлээп алыр-...-хүннери: понедельник-четверг 10.00-17.00-...-шактарда, пятница 10.00-15.45 шактарда, ...-дүштеки чапсары 12.30-14.00.

Адреси: 667001, Кызыл хоорай.

Дружба кудумчузу, бажың 42-А.

Телефон, факс: 9-82-46.

E-mail: pu.tuva@fsb.ru

Россияның ФСБ-ниң
Тыва Республикада Кызыгаар
эргелелиниң парлалга албаны.

Эртем-техниканың сай-...-рааны-биле интернет-...-тизинде «Вконтактеда»-...-Тыва шүлүктөр» (21260-...-жикичилиг), «Айның чы-...-мы. Шүлүктөр» (12345-...-жикичилиг), «Доозуннуг-...-дырааштан шүлүктөр»-...-39 бижикчилиг), «Сет-...-иден шүлүктөр» (5006-...-жикичилиг), «Чайгаар-...-тен бодалдар» (4140 би-...-жичилиг), «Чалыы чараш-...-ынымның шүлүктери»-...-67 бижикчилиг), «Эрик-...-агак Шүлүктөр+16»-...-34 бижикчилиг) болгаш-...-е-даа бөлүктөр хөйү-...-ле ажиттынып турары-...-рүнчүг.

Адыг-даа болза чамдык-...-терде кирген шүлүктөр тыва-...-н дүрүмнерин хажыдып, ...-даа төрзэн дылывыска-...-а чок хамаарылгавысты-...-лүп турар.

Агы үеде эң-не хөй бижик-...-бөлүк «Тыва шүлүктөр». ...-ның билдингир, сураглыг-...-тыларының болгаш өске-...-н-даа чогаалдарын кири-...-о бөлүк чонга тыва чогаал-...-таныжар арганы берип-...-Бөлүкте сүмележири деп-...-кезектер бар: «Арынга-...-арышкан бодалдар», ...-ыш-йөрээлдер» (амгы-...-а авторлары чогааткан, ...-лээрге, Эдилээни алдын-...-н, Эзертээни «Джип» бол-...-ажы-төлү көвей болзун, ...-шалың төнмөс болзун!), ...-үктериңер» (амгы үениң-...-ларының шүлүктери кир-...-«Эң ынак шүлүкчүңер»-...-н бадыткалы-биле А. Дар-...-А. Үержаа бижикчилерниң-...-шүлүкчүлери болуп турар), ...-чап шүлүкчү анаар?», ...-өлүктө билдингир тыва-...-тыларның шүлүктеринден-...-амгы үениң авторларының-...-лдарын база аңгылаан. ...-а бүрүзүнүң утказынга таа-...-ыр янзы-бүрү чуруктар-...-анган.

Ха-шынар, грамматика та-...-биле чонга беримчелиг-...-терге «Эрик Донгактың-...-тери+16» хамааржып бо-...-ир дугаар тыва шүлүктүн-...-ролиги Э. Донгактың «Бо-...-р ам, катап февраль...»-...-п-биле чыынды бижиттин-

ИНТЕРНЕТ ЧЕТКИЗИНДЕ ШҮЛҮКТӨР

ген. Шүлүктериниң дылы чечен-...-мерген. Авторнуң сөс бүрүзүңге-...-хамаарылгасы, негелдези улуг.

Сээң чүрээң хосталгада. Сеткилиңни бодун шили, Февральда меңээ душса, Мендилевейн эрте бер аа?!

Бо-ла-дыр ам. Катап февраль. Борбак дээрбек ажиттынмас.

Мындыг салым-чаяанныг авторнуң шүлүктери тыва чогаал-...-га база бир аныяк шүлүкчүнүн-...-немежиң келгениниң херечи-...

Сава дүптүг джигир. Сагыш чүге дүп чок ирги?

Чадыр өг-даа, чычаан-даа чок. Самдар-элбер, чадаг чоруур амытан мен.

Чаңгыс өңчүм – ынаам сеңээ тураскааткан Сагыш-хөңнүм чамдыы болган шүлүүм ол-дур.

Эрик Донгак. Интернет четкизинде амгы үеде база бир билдингир бөлүк-...-терниң бирээзи – «Айның чы-...-ры. Шүлүктөр». Бо бөлүкте-...-чогаалдарның автору – Ай-кыс-...-Ондар. Ооң шүлүктери дыка-...-хөй номчукчуларның чүрзэн хүн-...-бүрүдө чаалап ап турар.

Сарыг бүрү хатка бөөлденгей аан. Чараш сеткилдер хадып читпезе.

Хадаай аан... Бо аныяк авторнуң чамдык шүлүктеринде грамматиктиг, стилистиктиг частырыглардан утка-шынары зреңгей апарган таварылгалар база бар, чижээ-...-лээрге:

Чырыым сен дидиң. Чырып келди. Чылыым сен дидиң. Чылып келди. Өөрүшкүм сен дидиң. Өөрүнчүм! Өззэм сен дидиң. Өлчейлиин! Айым сен дидиң. Амырадым. Чайым сен дидиң. Чассыдым. Чылыглан дидиң. Чылыгландым. Дыштан дидиң.

Дыштандым. Мана дидиң. Манадым. Бүзүре дидиң. Бүзүредим...

Мында авторнуң лириктиг маадыр-биле ооң ынак эжиниң аразында сагыш-сеткилдин бы-...-жыг доңун көргүзөр сорулга-биле-...-шүлүктү бижээни илдең. Ынчал-...-за-даа шүлүктүн баштайгы оду-...-ругларындан алгаш көөрге, ынак-...-эжи душтуун «чырыым сен» дээр-...-ге чырып келди деп турар, херек-...-кырында чүү чырып келгени бил-...-динмес. База-ла «чылыым сен»-...-дээрге, чүү азы кым чылып кел-...-генил? Билдинмес. Чок-ла болза, ...-автор дараазында одуруглар дег, ...-шүлүктүн ийи, үш дугаар одуруг-...-ларын хамаарылга хевиринге-...-бижир турган хире. Оон аңгыда-...-«чайым сен» дээрге, лириктиг-...-маадыр чассып турар. Бо сөстөр-...-бот-боттарына база шүлүктүн-...-ниити идеялиг утказынга шуут-...-таарышпас. Ылаңгыя лириктиг-...-маадырны душтуу «чылыглан, ...-дыштан» дээрге чылыгланым, ...-дыштанып турар. Бо одуруглар-...-шүлүктө кандыг сорулгалыг ажы-...-латтынып турарыл? ...

Шак мындыг хевирлиг, ха-...-рын-даа оон-даа улуг час-...-тырыгларның хөйү-биле тавар-...-жып турарын «Доозуннуг кыды-...-рааштан шүлүктөр», «Сеткилден-...-шүлүктөр», «Чайгаар бүткен-...-бодалдар», «Чалыы чараш-...-назынымның шүлүктери» деп-...-бөлүктөрдөн көрүп болур бис. ...-Бо бөлүктөрдө орфографияның-...-болгаш пунктуацияның частыры-...-лары хөй. Чижээлээрге:

Чаңгыс көргөн көрүжүңден-не-...-Чалыы үем чараш аппаар-дыр.

«Доозуннуг кыдырааштан шүлүктөр».

Мында «п» деп үжүктү дак-...-пырлап турар. Кандыг таварылга-...-да «пп» бижиирил? «Аппаар» деп-...-сөстү кандыг-бир чүүлдү ап алыр-...-дзэн уткалыг болгай: эдертип-...-аппаар, шанактап аппаар. Арктип-...-таварылгаларда, чижээлээрге, ...-ол башкы апарган дзэн болза, ...-дакпырлап биживес. Ынчангаш-...-бо таварылгада «п» деп үжүктү

дакпырлапас ужурлуг турган.

«Ховар болган сээң ырың» деп шүлүктө «ие» – ава деп сөстү «ийе» (орус дылда «да») кылдыр бижип, чаңгыс чагырышпаан на-...-рын домак бооп каттышкаш, -п-...-деп деепричастие-биле илерет-...-тинген сөглекчилерлиг бөдүүн-...-домактарның аразына биче сек-...-салбаан.

Чырык черге ийе болуп Чаш-ла төлдү алаактырып, «Чок» деп сөстү ойзу сөглөп Чуртталганы каастап чор сен.

Снежана Куулар. Дараазында ава дугайында шүлүктү көрээлиңер:

Айлыг хүнүг өртемчейге Амыдырап-чуртаар кылдыр Аас-кежини йөрзэл сөглээш, Авам мени доруктурган! Аа сүдүн эмзирбишаан, Аадып ырлап чорааныңны Улгаткан бол амдаа чаш дег Утпань сактып чор мен АВАЙ!!!

Херел Байкара. Бо одуругларда «хүнүг» деп сөстө чүве адының сөөлүүн-...-ге «н» деп үжүк турда, аңаа база н-биле-...-эглээң кожумах кирер болза, ол-...-сөске «н» дакпырлап бижиттинер.

«Амдаа» деп сөстө «даа» деп артынчыны дефистеп бижириң, «айлыг хүнүг» деп чоок, дөмей уткалыг сөстөрнү каттышка-...-нындан тургустунган ол сөстөр-...-ни дефистеп бижириң, «утпань»-...-деп кылыг сөзү канчаайн?, кан-...-чанмайн? деп айтырыгларга-...-харыылаар хевирлериниң сөөлүн-...-йн кылдыр бижириң чазып-...-турар. «Дег» деп эдеринчи-би-...-ле илереттинген деңнелгениң-...-тайылбыр домаан тускайлаваан, ...-ооң домак эгезинде турганын-...-сөөлүндөн, ортузундан, ийи тала-...-зындан, сөөлүндээзин мурнундан-...-тускайлаваан.

Ылаңгыя авазына тураскаат-...-кан одуругларның сөөлүндө «шу»-...-деп аян сөзүн кирип турар тавар-...-ылгалар база бар. Чижээлээрге: ...-Ава кижини холу чымчак, ...-Уян сеткил, аажы-чангың. ...-Ава кижини аажы-тол дээш ...-Узун назын чурттазын, шу! ...

Монгуш Салгал. «Шу» деп сөстүн утказы «Ты-...-ва-орус словарда» чижектер-...-биле алырга, аъттарны болгаш-...-инектерни сүрерде, ажыглаар-...-сөс. Ынчап кээрге, ава тема-...-зынга бижиттинген шүлүккө бо

сөстү ажыглаары канчап-даа-...-таарышпас.

Оон аңгыда «биле» деп сөстү дефис чокка бижип турар. Кажан ону дефистеп азы дефис чокка бижириң шуут билбес. Чижээ-...-лээрге:

Чечен-мерген сөстөр биле сөглөп четпес Четчир өңнүг будук биле чуруп четпес. Шораан Самбыл.

«Биле» деп эдеринчи мурнун-...-да хамаарышкан сөзү-биле кады-...-«Кымның-биле?», «Чүнүң-биле?»-...-деп айтырыгларга харыылаар-...-болза, ону дефистеп бижириң. ...-Кажан ол «болгаш» деп эвилеп-...-уткалыг болза, ону дефистеп-...-биживес. Бо таварылгада «Че-...-чен-мерген сөстөр биле сөглөп-...-четпес» деп турда, дефистеп-...-бижириң турган.

Чаңгыс «т» деп үжүктү бижириң сөстөргө дакпырлап бижип тура-...-рын көрээлиңер:

Тыва чурттуң Тыва чериң Каас чараш. Артыш Ооржак.

Улуг үжүк-биле биживес ужур-...-луг-даа сөстөргө улуг үжүктү кара-...-туразында бижип турар. Мындыг-...-хевирлиг частырыглыг шүлүктөр-...-кирген бөлүктөр интернет чет-...-кизинде хүнден хүнге немежи-...-п-орар.

Амгы үеде чогаадыкчы кижилер боттарының шүлүктериниң (эки, багай-даа болза), интернет четкизинде тускай бөлүктөр-...-ни ажыдып, чогаадыкчы мергежи-...-лин сайзырадырын оралдажып-...-турар. Ол бүгү чоннун шүлүк-...-чогаалына сонургалының ба-...-дыткалы. Ынчалза-даа авторлар-...-утка-шынар чок, хөй частырыг-...-ларлыг, бодалдарын дизип каан-...-одуругларны шүлүк деп адап-...-турар. Мындыг хевирлиг чам-...-дык бөлүктөр нитилелге тыва-...-дылдың хөгжүүрүн-...-даа шаптыктыг. Аныяк-өскөн-...-ол бөлүктөрдө авторларның-...-частырыгларын уламчылап чо-...-руй барып болур. Ынчангаш-...-бижикчилер интернет четкизи-...-нде душкан-на бөлүк бүрүзүнче-...-кирерин шеглээр болза, ынчан-...-чамдык чакпыл арыннарның-...-эвээжээриниң барымдаазы бар.

Шеңне КҮЖҮГЕТ,
ТГСЭТШИ-ниң эртем
ажылдакчызы.

Тоолчургу кижилер

АСКАК-ЧОЧУ ДЕП КЫМЫЛ?

Тываның төөгүзүндө ады арткан, ат-сураа тоолчургу болгаш сонурган-чыг кижилерниң бирээзи Аскак-Чочу. Ону Мөңгүн-Тайга чурттуг лама, тыва киж, Алтайдан ажып келген алтай киж деп медээлер төөгүде артып каан. Ооң дугайында салгалдан салгалче дамчып келген төөгү чугаалар арбын. Оларда Аскак-Чочуну ок-боолуг кижилер бөлүгүлөп, Мөңгүн-Тайгадан Хемчикче ашкаш, аңаа турган кыдат болгаш орус чиижең садыгжыларның садыгларын үптээн, аал-оранын хоозураткан, харын-даа мырыңай Тываже кирип келген ак гвардейжилерге удур дайылдажып турган деп төөгүп каан. Аскак-Чочунуң дугайында документилен Тыва Республиканың күрүнө архивинде безин чыдар деп чугаалар бар. Аскак-Чочунуң ат-сураа ам-даа уттундурбаан. Ооң дугайында чүүлдер «Шын» солунга ам-даа кээп турар. Ат-сураа барык-ла тоолчургу апарган Аскак-Чочу дугайында база бир төөгү чүүлүдү силерниң кичээнгейиңерге бистиң бижикчистиң бижээни-биле бараалгаттывыс.

Авам ынчан 9 харлыг турган мен дээр, 1911 чылда төрүттүнгөн киж болгай. Ону бодаарга, ооң меңээ чугаалап берген болушкуну 1920 чылда болуп турган хевирлиг. Ук төөгүнү авамның чугаалааны езугаар бижидим.

Мөген-Бүренниң аалдары күзеглеп, хем унуче көжүп кирип эгелзэн үе. Авамның ада-иези база-ла күзеглеп, Алды-Мозага деп черге ийи өг хонуп алганнар. Кырган-ачам күдээзи-биле тарбаганнаар дээш, үш-дөрт хондур чорупканнар. Аалга арткан улустар: кырган-авам, ооң кады төрзэн дунмазы уруг, ийи харлыг оглу, авамның 4-6 харлыг дунмалары.

Бир-ле хүн, кежээ дүжүп орда аал кедээзинден аъттарлыг хөй улустар көстү бергеннер. Олар ырак эвеске доктаай дүшкөш, аал өдзэнче чортуп кирип келгеннер. Кырган-авам биле авам хөлчөк кортканнар. Кырган-авамның бодагы-ла: орус чуртунда дайын-чаа болуп турар чүве дээн, оон дөзип келген кижилер ирги бе. Уруг-дарыын өг чанынга бөле тургузуп алгаш, коргуп турган.

Аъттарлыг он ийи киж шупту боолар чүктээн. Аъттарның бирээзинде чүк чүдүрүп каан. Өгдөн бичи ыракка доктаагаш, аъттарындан дүжүп эгелзэннер. Бир киж аъдындан хөлчөк дүрген дүже

халааш, өскезинге аъттан дүжеринге дузалажы берген. Оларның аразындан ийи киж кырган-авам сугнуң чанынга чедип келгеш, тывалап мөндилешкеннер. Авамның коргары оожургай берген. Чанынга келген кижилерниң бирээзиниң кылаштаары чандаш, буду аскак болган. Ол киж узун сыптыг кымчылыг, ооң баан холунда дүре тудуп алган. Чандаш киж кылаштаарда, кымчызының сывынга даянып чоруур. Өгнүң эр ээзиниң дугайында ол киж айтырган, кырган-авам харылап берди ыйнаан. Чандаш кижиниң тывалаары хирелиг, ынчалза-даа билдинип турар болган. «Бо чоокка ок-боолуг аъттарлыг кижилер көзүлгөн бе» — дээш, элзэн каш айтырылганы ол киж салган. Кырган-авам ам-на сактып келген. Ак орустарга удур дайылдажып турар деп сураа үнген Аскак-Чочу бо! Келген уун бодаарга, Алтайдан келген хевирлиг.

Хойнун үженгеш, оон кончуг чараш хөөргү уштуп эккелгеш, думчук таапкылааш:

— Мени Аскак-Чочу дээр. Кортпаңар, багай чүве кылбас бис — деп, ол чугаалаан.
— Амыр-тайбың чурттап турар-дыр силер.

Авам улам оожургай берген.

— Дыка ырак черден үндүвүс, шериг-

лер-даа шылай берген, аъттар-даа турупкан — дээш, ол: — Бистер борта дыштанып хонуп аалы — деп дилзэн.

Ам канчаар боор, авам чөпшээрешкен. — Биске хойтпактан кудуп берип көрүңер — деп, база ол дилзэн.

Кырган-авам биле авам өгже киргеш, бир хумуң хойтпак кудуп эккелгеннер. Демги кижилер аажок суксаан болгаш, хойтпакты харамдыгып ижи турганнар. Оларны көрүп, аразында чугаалашканын кырган-авам дыңнаарга, аразында тыва киж чок, шупту кончуг аныяк мөге-шыырак эрлер.

Ол үеде хой кежээки одардан кирип орган.

Ону көргөш:

— Дөгериң чиир бир чүвөден биске берип көрүңер — деп, Аскак-Чочу кырган-авамдан дилзэн.

Мынча хөй киж белен кайын тодарыл деп бодааш, кырган-авам кончуг шыырак дөрт харлыг серге айтып берген. Кырган-авамның дунмазы уругнуң өөнге паштаныр болганнар. Ирт дөгериң, ооң ишти-хырнын аштап турда, шалыпкыны-даа кончуг эрлер болган, малчын улустар дээрзи-ле илдең. Сергениң эъдин хайындырып, ол быжа бээрге, аалдың иштинге база бергеш, хөй кезиин боттары чип, быдаазын ишкеннер.

Аскак-Чочу бир паш хойтпак хайындырып бээрин база дилзэн. Ону база күүсеткеннер.

Аалга келген кижилер аът-хөлүн өртеп оъткаргаш, удуп чыдылканнар. Орук-чиркке шылааны-ла ол хире болган боор оң, дораан-на шупту удуп калганнар.

Кырган-авам биле дунмазының уйгузудаа келбээн. Аалдың ыттары база ээрип тура хонганнар. Аъттар чанында эрлерниң шимээнин ээрип турар хевирлиг.

Дүн ортузу хиреде боо атканы дыңналган. Угбашкылар кортканындан тура халчып келгеннер. Аалдың малмаганы шимээрлөп, ыт-кужу ээрип үнген. Бир паш хойтпактың арагазын чааскаан ижи алган аскак киж ыттарның эргизинден шугулдааш, холунуң боозу-биле өг дүндүүнче адыпкан болган.

Эртенинде Аскак-Чочу боо ады буруузуң миннип чугаалаан. билдингени, Аскак-Чочунуң атка хараачазының мөжегезин сыйданган, ону солаан.

Дүүн кежээ дөгөргөн сергени ооң быдаазының артың чышайлап алгаш, октуг-боолуг аъттаныпканнар. Оларның иди аъттарының деринин кырган-авам тываларның эт-севинден көңүс болган.

Аскак-Чочуну ийи эр аъткартты аъттың бажын тудар, өскези эзеңгиге тептиргеш, эзерге ол Аскак-Чочу аал ээзи кырган-авамны айтырып ап, ам бир катта келзе, аалга кире дүжер мен деглаан. Аъттыг кижилер Мөген-Бүрен алзы чөлзипкеннер. Ол чоравы Эрик деп черге күзеп чыткан Баг кижиниң улуг оглу Маңзырны Аскак-Чочу кадып алганы ды Шола ады «Мырза» Маңзыр Ири кырган-авамның ачазының кады эң улуг акызы чүве-дир. Кончуг шыырак, мөге эр. Кышкы негей алганда, өгнүң эжиинге белен сыраланып кирер. Маңзыр кончуг эът чиир мөөрейге күскү хунаужазын сакпактыг төжү-биле кады тос кулаш узун, чок дээн сыдшаңнаткан таварылга база ба Чочунуң шеринге Маңзыр бир чоруп келгеш, чаңгыс-даа балы эът-кежинде шыйбак чок чаны дээр-ле болгай. Аскак-Чочунуң дуоң-биле каяа канчаар дайылдараанын чугаалап берип көрөм айтыраарга, хөй чүве чугаалаваас: «чоор силер» — деп каар. Алтай ак орустар-биле беш хондур аткы дириг үнгенин, аштап-суксап ч бичи чугаалаар киж.

А демги Аскак-Чочу кырган-авам ол-ла хөвээр келбээн чүве-дир.

Иргит ХОЛ

күш-ажылдың

Ак-Довура

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

КҮШ ЧОК ДЕП
САНААР

Кунгуртуг ортумак
школазын 2001 чыл-
да дооскан Сайзана
Анатолевна БАВУ-
ДОРЖУНУҢ адынга
тывыскан А 7301050
дугаарлыг аттестаттың
читкенин барымдаа-
лааш, ону күш чок деп
санаар.

...

Кызылдың башкы
колледжин 2004 чылда
дооскан Мая Багай-оол-
овна СААЯНЫҢ адынга
тывыскан АК 0581352
дугаарлыг дипломнуң
читкенин барымдаа-
лааш, ону күш чок деп
санаар.

• Мөөрей

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭҢ-НЕ
ТЕРГИН АГИТКВАРТИРАЗЫ»

«Тыва Республиканың эң-не тергин агитквартиразы» деп республикага чыл санында болур мөөрейни ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, Тыва Республиканың Херээженнер эвилели, «Ие» ТР-ниң ачы-дуза фондузу база муниципалдыг тургузулганың чагыргалары-биле кады Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилели эрттирип турар.

Мөөрейниң кол сорулгазы болза көдээ сумуларга база кожуун болгаш хоорай төптеринге агитквартираларны катап тургузарының болгаш делгередириниң дузазы-биле девискээрлерниң эргелеп-башкарылгасынга хамаатыларның киржилгезиниң механизмдерин негдиреди. А кол-кол хүлээлгелери — хөй-ниитиниң эгелээшкенин болгаш ачы-дуза өргүлдерин сайзырадып деткири, өг-бүлениң менди-чаагай эвес болурун болгаш социал өскүсүрээр чоруктарны болдурбазының талазы-биле агитквартираларның ужур-дузазын бедидери. Мөөрейге көдээ сумуларның, кожуун болгаш хоорай төптериниң агитквартиралары кирип болур.

Мөөрейни эрттирериниң үе-хуусаазы 2017 чылдың февраль 1-ден 2017 чылдың октябрь 1-ге чедир мөөрей болур. Мөөрейге материалдарны 2017 чылдың октябрь 9-тан орай-татпайн кирир.

Адреси: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 155, кабинет 9, харылзажыр телефону: 8(39422) 2-17-44.

• Байыр чедириши

Бистиң хүндүлүг дунмавыс Нина Эртинеовна КЕНДЕННИҢ 8-те юбилейи. Дунмавыс 1982 чылда Кызылдың башкы институтун д бодунуң ажыл-ишчи базымын Чеди-Хөл кожуунуң Ак-Тал ортумакына математика башкылап база төрзөн сууру Торгалыгга 20 ажыг ч башкылап, чеже чаштарны өөрөтпээн дээр.

Уругларының адазы Сергей Чогуурович-биле 36 чыл кады чурттап чер кырынга ийи кысты, бир оолду бодараткан. Ажы-төлүн эртем чедирип, амыдыралдың делгем орунче уштап-баштап чоруур и уйнуктарының төлөптүг кырган-авазы. Дунмавыстың, угбавыстың ооң туг, ажыл-ишчи кижизиг мөзү шынарынга чоргаарланып чоруур бис. Ч чылдарында акызы, чаавазының төлөптүг дузалакчызы болуп, дунма азыракчызы, чөлөнгийи улуг угбазы болуп чоруур.

Ынчангаш чоок киживистиң юбилейи-биле байыр чедири кадыкшылды, садыг-саарылгазы ам-даа хөгжүп, ажы-төлүнүң, төрөлү аразынга авазы ышкаш узун назылаарын күзеп, дараазында одур сөңнедивис:

Чырык черге чаяаттынган хүнүңден бээр
Чылдар саны мугур 60 чедө берди.

Алдар аттыг башкы аваң соон салгап,

Артында-ла башкы эртем чедип алдың.

Ажы-төлүң аштап, түрей бербезин дээш,

Ажылыңны коммерцияга солуп алдың

Ажыл-ишчи кызымаккай кежээң-биле

Амыдырал чуртталгаңны чүглөп чор сен.

Сээң ындыг оожум, топтуг аажы-чаңың, көжээңни бис

Сеткиливис ханызындан дыка өөрүп чоргаараар бис.

Азырап каан ажы-төлүң, уйнуктарың

Алызында сени дөзеп чурттаар болзун, Курай, Курай!

Угбазы, Доңгакт

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шойн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртине — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргы-оол).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. С.Ө. Ооржак).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдуручу А.К. Ооржак).
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаачылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырны, Ч.Н. Мачык.
Ниити телефон — 2-30-69.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл

Харылзаа информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албан-аңы Тыва Республика
талазы-биле эргелели «ШЫН» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн
херекчилдин дугаары — ПИ № ТУ-17-
00068

Солунуң «Тываполиграф» ААН-га парлан-
ды (Кызыл, Шеткен болгаш Краученко, 1).
Солунда парлаттынган материалдары
торларының бодаалдары редакцияның туру-
дүүлүгүн барып болур. Алыттыңан санаары
өскө-даа фактылары, дыңадылганы дээш
боттары харылаар.

Солун көлбөйиң барганда, 3-14-94 төлө-
дөлгөү.
Чагыдылга ичкөөккү хуу өскөлгөргө — 11630
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 5231.
Номериң парлалга дугаалың графичи эл-
21,00, херек кырында — 18,00.